

Kecskeméti Gábor

Rámizmus: a humanista műveltség felszámolása vagy megújítása?

Amikor a magyar fiatalember, a későbbi szebeni lelkész Belényesi Gergely („Gregorius Belenyesy, natione Hungarus”) 1544 őszén elutazott Párizsból, ahol bölcsészeti tanulmányokat folytatott, előbb Kálvint kereste fel Genfben, majd Johannes Oporinusnál (1507–1568) töltött két napot Bázelen. A mindössze két évvel korábban önállósodott, később humanista, egyháztörténeti és anatómiai kiadványaival világhírré jutó tudós nyomdász alighanem tőle hallotta először egy bizonyos párizsi egyetemi oktató, Petrus Ramus nevét. Belényesi olyan érzékletesen beszélhetett neki róla, hogy Oporinus azon a télen két levélben is arra kérte a Strassburgba továbbutazott magyart, hogy rövid időre adja kölcsön neki annak a bizonyos Ramusnak a könyvét („Petri quiusdam Rami observationes in Arist[otelem]”).¹ Mai tudomásunk szerint Belényesi volt Ramus első magyar olvasója, talán ismerőse vagy diákja is.

Az én figyelmemet a régi magyar irodalomtörténet kutatásának útján elindító mesterem, Tarnai Andor (1925–1994) hívta fel Ramusra. Abban az évben, amikor – másodéves koromban – a szakszeminaristája lettem, 1985-ben egy könyvismertetésben fogalmazott meg egy fontos kutatói feladatot Tarnai: „ha közismert is, hogy Szenczi Molnár használta Ramust, ha tudjuk, hogy a francia filozófus logikáját vagy ennek leszármazottait még a XVIII. század elején is tanították nálunk, Ramus hatásáról még mindig nagyon keveset tudunk, s e hiány retorikatörténeti szempontból is sürgősen pótlandónak látszik.”² Erre a pótlásra tesz kísérletet a jelen előadás.³

Ramus pedagógiai és tudomány-rendszertani munkássága

Pierre de La Ramée (latinósított humanista névalakja szerint Petrus Ramus, 1515–1572) szegény picardiai családban született.⁴ Tanulmányainak költségeit csak úgy fedezhette, hogy szolgadiák lett egy diáktárssa mellett.

¹ BUCSAY Mihály, „Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa”, *Egyháztörténet* 2 (1944): 1–104, 45–63, 67–70, 104. Belényesi 1543 nyarán érkezett Párizsba Strassburgból, Ramus iránti figyelme feltehetőleg a strassburgi Johann Sturmra volt köszönhető.

² TARNAI Andor, „MOLLAY Károly, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Nyelvészeti tanulmányok 23 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982) (recenzió)”, *Filológiai Közöny* 31 (1985): 293–296, 296.

³ A rávizmus kérdéseinek bővebb kifejtését lásd tanulmányaimban: Gábor KECSKEMÉTI, „The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements”, in *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID és Emma Annette WILSON, 205–225 (Farnham, UK: Ashgate, 2011); KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rávizmus”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (2018): 25–50; KECSKEMÉTI Gábor, „A rávizmus Magyarországon és Erdélyben”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 10, 3–4. sz. (2019): 65–83; Gábor KECSKEMÉTI, „Hungarian and Transylvanian Ramism”, in *The European Contexts of Ramism*, eds. Sarah KNIGHT és Emma Annette WILSON, *Late Medieval and Early Modern Studies* 27, 285–329 (Turnhout: Brepols, 2019). Mindarra, amit ezekben az írásokban adatolva kifejtettem, az alábbiakban tételesen már nem hivatkozom.

⁴ Összefoglaló irodalom Ramusról és a rávizmusról: Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959); Walter J[ackson] ONG, *Ramus and Talon Inventory: A Short-Title Inventory of the Published Works of Peter Ramus (1515–1572) and of Omer Talon (ca. 1510–1562) in Their Original and in Their Various Altered Forms* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958; Folcroft, PA, The Folcroft Press Inc., 1969); Arnd FRIEDRICH, *Die Gelehrtschulen in Marburg, Kassel und Korbach zwischen Melanchthonianismus und Ramismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, *Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte* 47 (Darmstadt–Marburg: Selbstverlag der Hessischen Historischen Kommission Darmstadt und der Historischen Kommission für Hessen, 1983); Kees MEERHOFF, *Rhétorique et poétique au XVIe siècle en France: Du Bellay, Ramus et les autres*, *Studies in Medieval and Reformation Thought* 36 (Leiden: Brill, 1986); Kees MEERHOFF et Jean-Claude MOISAN, éd., *Autour de Ramus: Texte, théorie, commentaire* (Québec: Nuit Blanche, 1997); Mordechai FEINGOLD, Joseph S. FREEDMAN and Wolfgang ROTHER, eds., *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, Schwabe Philosophica 1 (Basel: Schwabe, 2001); George HUPPERT, *Peter Ramus: The Humanist as Philosopher* (Chicago: University of Illinois, 2002); Kees MEERHOFF et Jean-Claude MOISAN, éd., Michel MAGNIEN, avec la collaboration de, *Autour de Ramus: Le Combat*, *Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance* 46 (Paris: Honoré Champion, 2005); Robert B. RIGOUT, „Petrus Ramus (1515–1572)”, in *Sixteenth-Century French Writers*, ed. Megan CONWAY, *Dictionary of Literary Biography* 327, 227–233 (Detroit: Gale, 2006); Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2007); Robert GOULDING, *Defending Hypatia: Ramus, Savile, and the Renaissance Rediscovery of Mathematical History*, *Archimedes: New Studies in the History and Philosophy of Science and Technology* 25 (Dordrecht etc.:

Miután a párizsi egyetem, szorosabban a Collège de Navarre növendékeként 1536-ban megszerezte filozófiai magiszteri címét, előbb a Collège du Mans-ban, majd a Collège de l'Ave Mariában kezdte meg oktatói munkáját. 1543-ban jelent meg első könyve, egy dialektika, majd még ugyanabban az évben annak újabb kiadása, amely már egy másik, Arisztotelésszel nyíltan vitázó iratot is tartalmazott. Az utóbbinak, az egyetemi világot azonnal felkavaró *Aristotelicae animadversiones*nek vitte a hírért Bázélba Belényesi Gergely. A botránnykönyv egy csapásra világhíressé tette Ramusnak az Arisztotelész műveire alapozott egyetemi oktatással való elégedetlenségét és véleményének radikalizmusát. Szembefordult azzal a skolasztikus egyetemi gyakorlattal, amely Arisztotelész vagy bármely más auktor műveinek közös olvasására, mondatról mondatra haladó kommentálására és logikai szillogizmusok formájában történő értelmezésére épített. Kevés hasznot hozó, terméketlen, idő- és pénzpocsékolással járó szellemi gyakorlatnak tartotta ezt az oktatási formát, s arra törekedett, hogy a hét szabad művészet mindegyike számára új tananyagot és tankönyvet állítson össze. Provokatív, kombattáns habitusa ráadásul lehetetlenné tette, hogy lesimítsa megosztó álláspontjának élet és hogy támogatókat, szövetségeseket keressen nézeteihez.

Hiba volna Ramust olyan reformernek tekinteni, aki az egyetemi könyvműveltség alapvető jellegét és összetételét kifogásolta volna. Szó sincs arról, hogy a gyakorlati tapasztalatokra, az empiriára, az experienciára támaszkodó, a természettudományos gondolkodásban érdekelt, a hagyományozott ismeretanyagot a tapasztalati tényekkel kontrolláló és új felismerésekkel meghaladni kívánó filozófust lássunk benne. Kopernikusz, Bruno, Galilei, Bacon, Descartes, a Royal Society gondolkodói messze többet és egészen mást képviselnek majd, mint akár a legradikálisabb ramusi felvetés. Ramus provokatív újításai alapvetően a pedagógiai módszert célozták, s – nagyrészt ebből következően – tudomány-rendszertani jellegűek. Az ismeretszerzés, a tudásban való előrehaladás legvilágosabb, leggyorsabb, legkönnyebb, leghatékonyabb eljárásait kereste, s a szabatos elkülönítés és meghatározás, a fegyelmezett besorolás, az egyes tudományterületek episztemikus tisztasága ebből a szempontból bírt számára döntő jelentőséggel. Egész szakterületeket kész volt más szaktudományok keretébe átcsoportosítani, egész szakok jellegét döntő arányaiban átszabni, ha meggyőződése szerint ezáltal logikusabb, áttekinthetőbb csoportosításhoz juthatott. Tudományrendszertanát nyilván nem lehet, ám nem is érdemes összes részleteiben itt bemutatni, ám az irodalmi gondolkodás történetéhez legközelebb eső stúdium ramusi átalakítása bizonyosan képes lesz szemléltetni a rendcsinálás mértékét.

A hagyományos retorikaelméleti gondolkodás öt alkotórész együtteseként határozta meg a retorikát: az *inventio* az érvek feltalálását, az anyag összeállítását, a *dispositio* a legcélszerűbb, leghatásosabb és egyben a beszédrestrukúráját és funkcióit kijelölő elrendezést, az *elocutio* pedig mindennek utána a szöveg megfogalmazását jelentette. Az írásos szöveg elkészültével nem érnek még véget a hatékony élőszóbeli kommunikáció tudnivalói: a *memoria* tanítja meg azokat az artifizciális mnemotechnikai eljárásokat, amelyek a kész szöveg teljes biztonságú megjegyzését és emlékezetbe idézését teszik lehetővé a szónok számára, a *pronuntiatio* vagy *actio* pedig a tényleges szóbeli előadás tudnivalóit tárgyalja, a megjelenés, a testtartás, a gesztusok, a hangerő, a hangszín, a beszédtempó helyes alkalmazását. Ramus szerint ebben a hagyományos és másfél évezred óta lényegében egyöntetűen érvényesnek tartott beosztásban teljes a zűrzavar. Mindaz, ami a szónoki beszéd tárgya, az szerinte nem a beszéd tudományának vagy mesterségének a része, hanem csupán készen kapott nyersanyag. Az érveket tehát nem a retorikának kell megtalálnia, hanem készen veszi át azokat a megismerés, a világban való tájékozódás elemi stúdiumától, a dialektikától. Még az érvek elrendezésében sincs semmi, ami a retorika fennhatósága alá tartoznék. Az érvek csoportosítása, egymásutánisága ugyanis olyan gondolkodási, logikai műveletek függvénye, amelyek a közölt dolgok igazságáért, hibátlanóságáért, kényszerítő erejéért szavatolnak. A szövegnek tehát akár a valósághoz való referenciális, akár a beszédhelyzethez való pragmatikus és intencionális hozzákötését a dialektika végzi el, az *inventio* és a *dispositio* avagy inkább *iudicium* annak a részei. A dialektika nem is áll egyébből, e két meghatározó stúdium alkotja, teljesen függetlenül az arisztotelészi *Organon* felépítésétől, az abban foglalt írási és szemléleti formák körül megteremthető episztemikus lehetőségektől. Az artifizciális mnemotechnikai eljárások Ramus szerint mindenestül kiiktatandók a tudományrendszertanból. Maga a szabatos felosztás, a helyes elrendezés, a fegyelmezett, logikus, hibátlan gondolatmenet biztosítani képes a bármikor emlékezetbe idézést, minden egyéb eljárás szükségtelen. Így a retorika mindössze két összetevőt őrizhet meg az eredeti ötből: azt a kettőt, amely épp a retorika sajátlagos tárgya, s nem tárgya egyetlen más tudományozsáknak sem. A retorika illetékessége tehát csakis e két területre terjed ki és ebben maradéktalanul megvalósul: a megfogalmazás tudománya a szöveg kidolgozását, felékesítését jelenti, amit a szóbeli előadásról szóló tudnivalók egészítenek ki. Ramus szerint egyébként is azok a legvilágosabb mentális szemléleti formák és egyben a legkönnyebben emlékezetbe véshető distinkciók, amelyeknek két elemük van. A kettős tagolás, a dichotómia a ramusi tudományrendszertan preferált eljárása. Amint látjuk, mind a dialektika, mind a retorika belső felosztása ezt követi, de az alacsonyabb szinteken is

hasonló a helyzet. Az elokúció – tulajdonképpen a stilisztika – a szóképek és az alakzatok alkalmazására oszlik, a prononciáció két tárgya pedig a hang és a testi kifejezés.

Amilyen mértékű és eredetiségű az episztemikus területek újraosztása a dialektika és a retorika között, éppúgy képzelhetjük el a ramusi rendszeralkotás következményeit a latin, a görög, a francia grammatika, az aritmetika, az algebra, a matematika, a fizika területén. Mindezeknek a rendszerezésére Ramus sorra megírta tankönyvi összefoglalásait az 1540-es, 1550-es, 1560-as években. Maga a retorikai tankönyv 1548-ban készült el, ám barátja, Omer Talon (Audomarus Talaeus, 1510 k.–1562) neve alatt jelent meg, s hosszú ideig úgy volt szokás gondolkodni felőle, hogy a rámista retorika legérvényesebb összefoglalását a kettejük közötti szoros munkakapcsolat révén Talonnak köszönhetjük. A kérdés legutóbbi felvetője, James J. Murphy viszont összevetette a Talon neve alatt kiadott munkát egy korai, csakugyan Talontól, még az őt ért Ramus-hatást megelőző időből származó értekezéssel, s ennek alapján kétségtelennek látja, hogy az 1548-as, érett rámista retorika magának Ramusnak a munkája.⁵ A legelterjedtebb európai könyvpiaci terméké Ramus dialektikai tankönyve vált. A definitív változat 1555-ben jelent meg francia, egy évvel később latin nyelven. Csupán a század végéig mintegy háromszáz új kiadás és változat készült belőle. A kibővítések és átdolgozások során mindinkább egyöntetű jellemzőjévé vált a ramusi tankönyveknek, hogy dichotóm beosztásukat vizuálisan is megjelenítették olyan gráfok, ágrajzok vagy szerkezeti ábrák segítségével, amelyeket a munka élén kihajtható formában vagy az egyes fejezetek elején a szövegtükörbe tördelve helyeztek el. Törekedtek rá, hogy az egész munka teljes szerkezeti rendjéről is készüljön sematikus ábrázolás, az egyes részeknél viszont az azok tartalmát részletesebben kibontó ábrákkal gazdagodjék a rendszeres áttekintés lehetősége. Bár a követhetőséget és szemléletességet nagy mértékben megnövelő ágrajzi sémák a rámista tankönyvekben terjedtek el Európa-szerte, a tartalmi összefüggéseket térszerű elrendezéssel szemléltető grafikai eljárás nem Ramus találmánya. Az európai könyvkiadásban kimutathatóak korábbi előzményei, alkalmazása pedig Ramus fellépése után sem korlátozódott az ő eszmei hatását közvetítő munkákra. Pedagógiai eredményességét felismerve más eszmei törekvések képviselői is kiterjedten használni kezdték.⁶

Még ilyen radikális átrendezés is elvégezhető lett volna az egyetemi világban, ha annak felvetése és szorgalmazása tapintatosan, mértéktartóan, technikai nyelven, a szaktudományok technológiai kérdéseire korlátozott vitákban történik. Ramus azonban nyilvánvalóan provokálni kívánta a környezetét. Arisztotelész elleni, már említett invektívája obskurantizmussal vádolja meg nemcsak a skolasztikus filozófiát, hanem az arisztotelianus gondolkodók teljes nemzetségét, akik nem veszik észre, hogy összezavart módszertanuk nem versenyezhet a platóni alapokon kidolgozott, romlatlanabb és teljesítőképesebb szókratikus dialektikával. Ahogyan Arisztotelészt támadva a legkényesebb filozófiai tabukat döntögette, hamarosan a humanista irodalom vezércsillagának, Cicerónak is nekiesett. Voltak ugyan ciceroníanus és anticiceroníanus retorikai és irodalmi gondolkodók a 16. századi Európában, vitáik azonban a körül a kérdés körül folytak, hogy a mindegyikük által legkiválóbb aranykori írónak ítélt Cicero utánzása kizárólagos legyen-e mint a legremekebb példa követése, amelyhez képest minden más példakép tökéletlen, vagy megengedhető más auktorok imitálása is, s ezáltal differenciáltabb írásmódok repertoárba illesztése.⁷ A stilisztikatörténet újabb irodalma már nem is szívesen

⁵ James J. MURPHY, „The Relation between Omer Talon’s *Institutiones oratoriae* (1545) and the *Rhetorica* (1548) Attributed to Him”, in MEERHOFF et MOISAN, *Autour de Ramus : Texte...*, 37–52.

⁶ Lawrence D. GREEN, „Aristotle’s Rhetoric Made Methodical”, in MEERHOFF és MOISAN, *Autour de Ramus : Texte...*, 135–173.

⁷ Harold S. WILSON, „Introduction to Gabriel Harvey’s *Ciceronianus*”, in Gabriel HARVEY, *Ciceronianus*, trans. Clarence A. FORBES, 1–34 (Lincoln: University of Nebraska, 1945); TÉGLÁSY Imre, „A ciceroníanus viták magyarországi recepciójáról”, in *Eszmei és poétikai kérdések a régi magyar prózairodalomban*, szerk. HARGITTAY Emil, Acta iuvenum, 73–91 (Budapest: ELTE, 1977); VÁSÁRHELYI Judit, „Két XVI. századi magyar ciceroníanus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 273–285; J. W. BINNS, „Ciceronianism in Sixteenth-Century England: The Latin Debate”, *Lias* 7, 2. sz. (1980): 199–223; J. H. M. SALMON, „Cicero and Tacitus in Sixteenth-Century France”, *The American Historical Review* 85, 2. sz. (1980): 307–331; Marc FUMAROLI, „Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism”, in *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, ed. James Jerome MURPHY, 253–273 (Berkeley etc.: University of California Press, 1983); John O. WARD, „Renaissance Commentators on Ciceronian Rhetoric”, in MURPHY, *Renaissance Eloquence...*, 126–173; Debora Kuller SHUGER, „Morris Croll, Flacius Illyricus, and the Origin of Anti-Ciceronianism”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 3 (1985): 269–284; Joseph S. FREEDMAN, „Cicero in Sixteenth- and Seventeenth-Century Rhetoric Instruction”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 4 (1986): 227–254; James J. MURPHY, „Ciceronian Influences in Latin Rhetorical Compendia of the 15th Century”, in *Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani: Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel, 12 August to 16 August 1985*, eds. Stella Purce REVARD, Fidel RÄDLE and Mario A. DI CESARE, Medieval and Renaissance Texts and Studies 53, 521–530 (Binghamton, NY: Center for Medieval and Early Renaissance Studies, 1988); John Charles ADAMS, „Gabriel Harvey’s *Ciceronianus* and the Place of Peter Ramus’ *Dialecticae libri duo* in the Curriculum”, *Renaissance*

beszél anticiceronianizmusról, inkább a *posztciceroniánus* jelzővel érzékelteti Cicero továbbra sem megtagadott tekintélyének az erősödő alternatívák közötti érvényesülését.⁸ Ramus stilisztikai eszményei sem Cicero-ellenesek, nyílt sisakkal vállalt, teoretikus vitája viszont ez alkalommal is konfrontatív. Mindenekelőtt az motiválta a cicerói szónoki elméletet a legérettebben összefoglaló *De oratore* c. munka bírálata (*Brutinae quaestiones in Oratorum Ciceronis*, 1547), hogy elfogadhatatlan volt számára a mindenirányú szónoki felkészültség tárgyi-szakismereti feltételeinek megteremtésére koncentráló szónokképzés ott kifejtett rendszere. Következő támadása ismét egy tekintélyes, megbecsült munka ellen irányult, s ebben újabb, mégpedig veszélyes, etikai frontot is nyitott a kortársi értelmezésekkel szemben. Amióta Quintilianus nagy szónoklattani összefoglalója 1416-ban előkerült a Sankt Gallen-i könyvtárból, humanista nemzedékek törekvéseinek artikulálójaként és szintéziseként szolgált. A benne olvasható meghatározásnál, amely szerint a tökéletes szónok legyen *vir bonus dicendi peritus*, vagyis a beszédben járatos jó ember, elképzelni is nehéz alkalmasabbat találni annak a kifejezésére, hogy a műveltség értékének és a nemes emberi szándékoknak össze kell kapcsolódnia, s hogy a közösség javát kereső, a retorika mesteriségét pedig démiurgoszi biztonsággal működtető államférfi eszményi alakja a legnagyobb emberi lehetőségek beteljesítője. Ramus szerint azonban e meghatározás mélységes szemléleti hibát tükröz. A *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum* (1549) kifejti, hogy a szónok jó vagy rossz emberi minősége, az általa kifejtettek nemes vagy nemtelen volta, a szónoki mesteriség jó vagy rossz célok érdekébe való állítása tökéletesen irreleváns dolog. A retorika értéksemleges, megítélésének alapjául nem az a cél szolgál, *amire* felhasználják, hanem az a minőség, *ahogyan* alkalmazzák. Gyakorlása erény ugyan, de nem a jellemé, hanem az elméé, hasonlóan az összes szabad művészetekhez, amelyeket a legerkölcstelenebb emberek is sikerrel művelhetnek. Ramus szerint az egyetlen helyes meghatározás csakis az lehet, hogy a szónok *vir bene dicendi peritus*, vagyis a jól beszélésben járatos ember. Mesterségbeli tudásának megítéléséül nem szolgálhat egyéb, mint a hatékony szöveg megalkotására való képessége.⁹

Efféle nézetek kifejtését nem kísérhette más fogadtatás, mint azonnali heves viták. Nemcsak a párizsi könyvpiac telt meg a Ramus-ellenes támadásokkal, hanem az egész európai sajtó; végül a bázeli Oporinus-műhelynek is csak annyi köze lett a Belényesi révén megismert Ramushoz, hogy az 1540-es évtized végén ott is újranyomták a párizsi Joachim Péron (1499–1559) Ramusszal szemben Arisztotelészt védelmező vitairatát. A francia király, I. Ferenc személyesen intézkedett Ramus botrányaiban: miután a felállított vizsgálóbizottság elítélte Ramus antiarisztotelianus tanait, a szerzőt 1544-ben eltiltották azok tanításától és terjesztésétől, a könyvkiadókat a kiadásuktól és árusításuktól. Negyedszázaddal később egy magát Szókratész szerepébe pozícionáló utalással emlékezett vissza akkori helyzetére Ramus: „épp csak a bürök hiányzott”. Nem taníthatott dialektikát, sem a filozófia bármely nemét, ami persze felfokozta a retorika és a többi szabad művészet iránti aktivitását. Kezdetben a Talonnal közös retorikai stúdiumokba merült, közben antik költőket és szónokokat

Quarterly 43 (1990): 551–569; Judith Rice HENDERSON, „Erasmian Ciceronians: Reformation Teachers of Letter-Writing”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 10 (1992): 273–302; John O. WARD, *Ciceronian Rhetoric in Treatise, Scholion and Commentary*, Typologie des sources du Moyen Âge occidental 58 (Turnhout: Brepols, 1995); John MONFASANI, „The Ciceronian Controversy”, in *The Renaissance*, ed. Glyn P. NORTON, *The Cambridge History of Literary Criticism* 3, 395–401 (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); HAVAS László, „Anticiceronianizmus és antitacitizmus mint az európai nemzeti eszme egyik formálójá”, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Csokonai Universitas könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 31, 530–550 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004); IMRE Mihály, „Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció XVI. századi retorikáinak egyik dilemmája”, in BITSKEY és OLÁH, *Religió, retorika, nemzettudat...*, 125–165; Gábor KECSKEMÉTI, „Erasmian Method, Sturmián Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm”, in *Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*, ed. Marcell SEBŐK, Workshop Series 15, 93–105 (Budapest: Collegium Budapest, Institute for Advanced Study, 2005); C. Jan SWEARINGEN, „George Buchanan’s Revision of the »St Andros« Curriculum: Ramism, Reformation Religion, and Ciceronian Humanism in Transition”, in *The Classics in the Medieval and Renaissance Classroom: The Role of Ancient Texts in the Arts Curriculum as Revealed by Surviving Manuscripts and Early Printed Books*, eds. Juanita FEROS RUYTS, John O. WARD and Melanie HEYWORTH, *Disputatio* 20, 343–363 (Turnhout: Brepols, 2013).

⁸ Ellen S. GINSBERG, „Marc-Antoine de Muret: A Re-evaluation”, in REVAR, RÄDLE and DI CESARE, *Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani...*, 65–69.

⁹ John MONFASANI, „Episodes of Anti-Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a *vir bonus* and Rhetoric as the *scientia bene dicendi*”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 10 (1992): 119–138, 124, 135; Judith Rice HENDERSON, „Must a Good Orator Be a Good Man? Ramus in the Ciceronian Controversy”, in *Rhetorica movet: Studies in Historical and Modern Rhetoric in Honour of Heinrich F. Plett*, eds. Peter L. OESTERREICH and Thomas O. SLOANE, *Symbola et emblemata: Studies in Renaissance and Baroque Symbolism* 9, 43–56 (Leiden etc.: Brill, 1999); Jessica Nash SMITH, „(Dis)membering Quintilian’s Corpus: Ramus Reads the Body Rhetoric”, *Exemplaria* 11, 2. sz. (1999): 399–429.

magyarázott; 1545-ben átvette a Collège des Presles vezetését. Az új uralkodó, II. Henrik eltörölte a Ramusra vonatkozó tilalmakat, sőt 1551-ben a későbbi Collège de France elődje, a Collège Royal filozófia- és ékesszólás-professzorává emelte, 1557-ben pedig egy olyan bizottságba delegálta, amely a párizsi egyetem tanulmányi reformjának előkészítését kapta feladatául.

A már korábban is kimutatható szimpátiáit nyilvánvalóvá téve Ramus 1561-ben protestáns hitre tért. A franciaországi vallásháborúk első periódusát, a hatvanas évek jelentékeny hányadát menekültként, Párizstól távol töltötte. Az évtized végén két éves svájci és németországi körutat tett, nevezetesen egyetemi városokat keresett fel. 1570-ben tért vissza a francia fővárosba. Dolgozószobájában koncolták fel az 1572. évi Szent Bertalan-éji mészárlás során. Kegyetlen mártírhalála az európai protestantizmus kultuszfigurájává tette, akinek sorsával az eszközökben nem válogató katolikus intoleranciát szemlélthetették; a 18. században azonban már inkább arra törekedett tisztelőinek egy fontos csoportja, hogy a szabadgondolkodás áldozataként tüntessék fel.

A rámizmus

Ramus ellentmondásos és megosztó szellemi hagyatékának recepciója nem írható le lineáris sémák mentén. Hatásának értelmezéséhez mind a tudomány-, mind a filozófia-, mind a tágabban értett eszmetörténet (*intellectual history*) zavarba ejtően sok egydimenziós értelmező szempontot kapcsolt. Életművét olyan kulcsszavakkal kísérelték meg áttekinteni, mint „antiarisztotelianus filozófus”, „gyakorlat-orientált gondolkodó”, „pedagógiai reformer”, „protestáns mártír”, filozófiai munkásságának leírásában előtérbe került az „egyetlen módszer deklarálása”, a „ráció és oráció elkülönítése”, a „reduktív dichotómiák rendszere”, a „dialógusnak monológgal való felváltása”, a „térbeli tudásszerkezet mediális meghatározottsága” és még sok más értelmező pozíció. Éppen a választék bősége miatt válhatott a rámizmus „nyitott” jelenséggé, amelynek értelmezése nem végezhető el, ha egy (vagy akár több) koherens szerzői intenció feltárására és érvényesülésére összpontosítunk. Érdeemes megfogadnunk Sachiko Kusukawa Ramus utóélete kapcsán 2003-ban megfogalmazott figyelmeztetését. Szerinte az újabb eszmetörténeti eljárások nem annyira *egy* kiemelkedő személyiség „hatásának” történetét tanulmányozzák, hanem sokkal inkább azt, ahogyan *számos* gondolkodó befogadja és felhasználja az adott névhez kapcsolva közkezen forgó eszmei készlet elemeit. Inkább azt a sokféle értelmezői közösséget érdemes tanulmányoznunk, amelyet hol személyes meggyőződés, hol intézményi szükséglet, hol konfesszionális identitás motivált olyan eszmei pozíciók elfoglalására, amelyeknek az érvényesítéséhez a rámizmus sokféle folyamatainak egyikében vagy másikában találta meg a megfelelő kereteket – gyakran úgy, hogy a történészeknek arra sem könnyű kézenfekvő magyarázatot találni: bizonyos jelenségek miért épp Ramus nevéhez kapcsolódva futottak be látványos karrierjüket.¹⁰ A rámizmus története azoknak az értelmezői közösségeknek a története, amelyek a kora újkori Európában vagy épp Magyarországon és Erdélyben rámista önértelmező pozíciót foglaltak el, saját törekvéseik érvényesülését tehát általuk rámistának tudott paradigmákhoz kapcsolták.

A franciaországi, a hugenottákra nézve végzetes vallásháború, majd a diskurzustér katolikusok általi, mind egyöntetűbb elfoglalása marginalizálta a rámizmus jelenlétét. Egy kezünkön megszámlálhatjuk azokat a magyarországiakat is, akiknek Ramusszal való közvetlen, személyes érintkezéséről tudunk (Belényesi, amint láttuk, a legkorábbi közülük). A rámizmusnak erős eszmei pozícióként való megjelenését Angliához, Németalföldre, Németországba, a skandináv államokhoz és nem utolsósorban Magyarországhoz meg Erdélyhez kapcsolhatjuk. Az angliai, a puritánus teológiával összefonódó rámista filozófia olyan erős, önálló történetet alkot, amely az észak-amerikai gyarmatok szellemi alakulástörténetét is messzemenően áthatja, a jelen előadásban azonban még vázlatosan sem ismertethető. Szempontunkból most fontosabb a kontinentális, mindenekelőtt a németországi recepció története, minthogy a magyarországi és erdélyi protestáns fiatalemberek külföldi egyetemjárásáról összeállítható adatsor e terület egyetemi, akadémiai központjait rajzolja ki olyan centrumként, amelyet figyelembe kell vennünk régi értelmiségünk eszmei horizontjainak felvázolásakor.

A rámizmus kontinentális kiterjedését tárgyaló újabb kutatások, mindenekelőtt az oxfordi Howard Hotson vizsgálatai világossá tették, hogy a hagyományos, nagy egyetemek oktatási kínálatában és módszertanában egyáltalán nem jöttek létre erős rámista pozíciók. Ezek az intézmények megmaradtak alapvetően arisztotelianus beosztású tudományrendszertanuknál, oktatási célképzetükénél és oktatástechnológiájuknál. Egyetemi fakultásaik helyett székvárosuk középiskoláiban vagy az egyetemi gimnázium, a *paedagogium* felsőfokú tanulmányokra előkészítő magasabb osztályaiban jelentek meg rámista tankönyvek. Ezen a propedeutikai szinten szívesen kiaknázták, az *ars*-fakultáson és az azt követő teológiai, jogi, orvosi szakosodás professzionális kurzusain azonban már alkalmatlannak ítélték őket. A Ramus befogadása vagy elutasítása körüli csatározások sohasem a teológiai tanulmányok körül összpontosultak, hanem a filológiai és filozófiai stúdiumokat érintették. A rámizmus igazi fészkei a kisebb, új alapítású, gyakorlatiasabb képzési portfóliójú, elsősorban regionális jelentőségű akadémiák vagy akadémiai gimnáziumok lettek. Funkciómegosztás ment végbe az intézmények

¹⁰ Lásd Sachiko KUSUKAWA recenzióját: „*The Influence of Petrus Ramus*”, *Early Science and Medicine* 8, 1. sz. (2003), 72–74.

között: a hagyományos, nagy egyetemek a magas szintű elit értelmiség szakmai utánpótlásának képzését végezték el, míg a kisebb, újabb intézmények a kora újkori állam irányításának gyakorlati tevékenységeiben egyre inkább szakosodni kényszerülő szakértelmiség rentábilisabb, gyorsabb, hatékonyabb, gyakorlatiasabb célú kinevelését szolgálták, alkalmazkodva a kisebb német államok korlátozottabb anyagi erejéhez és praktikusabb felkészültségű szakemberszükségletéhez.¹¹

A külföldön tanuló magyar fiatalok viszont többnyire protestáns teológushallgatók voltak, akik hazai főiskola híján külföldi egyetemeken készültek fel lelkészi hivatásukra. Csak azt követően indultak tanulmányújtjukra, miután hazájukban befejezték a gimnáziumi osztályokat, sőt általában az idehaza elérhető legmagasabb tanulmányokat, a filozófiai kurzust is teljesítették a legfontosabb erdélyi és magyarországi iskolákban, az ún. kollégiumokban (Gyulafehérvár, Sárospatak, Debrecen). Így külföldön csak a teológiai karra iratkoztak be, vagyis épp azokat az iskolatípusokat nem látogatták, amelyekben a rámista hatásnak a legnagyobb jelentősége volt. Teológiai tanulmányaik során figyelmük már az egyetemeken elérhető dogmatikai álláspontok, etikai konzekvenciái és a kifejtésükhöz szükséges homiletikai tudnivalók felé fordult. A magyarországi diákok által leglátogatottabb egyetemeknek pedig még a bölcsészeti fakultásai sem voltak centrális helyzetűek a rámista viták németországi lefolytatásában.

Az általuk felkeresett szellemi központok meg a rámista gócpontok között ugyanis alig van átfedés. A rámizmus németországi térnyerésében az északnyugati, Rajna-vidéki gimnáziumi és akadémiai világ játszott kezdeményező és mindvégig meghatározó szerepet.¹² Ezen a vidéken igen ritka volt a magyarországi látogató a 16. században. A legkorábbi németországi rámista iskolákkal kapcsolatban – amilyenek Dortmund, Lemgo, Bréma, Korbach, Kassel – egyáltalán nem vagy alig említhetünk magyar diákokat. A század végére változott valamelyest a helyzet, a rámista szempontból kiemelkedően fontos Marburg és Herborn felénk sugárzó hatása már kétségteljesen számba vehető nagyságrendű. Mindkét városban huzamosabban élt a már Tarnai Andor által is kiemelt Szenci Molnár Albert, aki a rámizmus eminens németországi központjaival és képviselőivel állt intenzív személyes érintkezésben. Marburgban kidolgozott és Móric tartománygróf azonos nevű fiának ajánlott, latin nyelvű magyar grammatikája (1610) a hesseni iskolák számára előírt latin nyelvtan rámista módszerét követte, amint azt a szerző sem mulasztotta el hangsúlyozni az előszóban.¹³ A nyelvtudomány történeti kutatása igazolta, hogy Szenci Molnár nyelvtana csakugyan ramusi alapokon nyugszik, elsőként vezetve be például Ramus ortográfiai újításai közül a *jod* és a *vau*, vagyis a *j* és a *v* betű alkalmazását, amelyeket a korban éppenséggel rámista betűknek hívtak.¹⁴ A rámizmus nagyobb arányú magyarországi és erdélyi térhódításáról azonban csak a 17. század első harmadának végétől kezdve beszélhetünk, attól az időtől kezdve, amikor a herborni akadémia három professzora, Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator Bethlen Gábor meghívására Gyulafehérvárra érkezett, s részint az ő tankönyveik, részint a németországi tankönyvpiac további rámista darabjai hazai kiadásban is áradni kezdtek. A retorika és a dialektika hazai tankönyvkészlete szinte kizárólag, a homiletika szakirodalmá pedig teljes egészében rámista felfogásra állt át. A legfontosabb kálvinista iskolákban, a gyulafehérvári, a kolozsvári, a sárospataki, a váradi és a debreceni kollégiumban a 17. század közepén és második felében a tudományok egész rendszerezésére kiterjedő rámista hatás érvényesült, amelynek egyes összetevői egészen a 18. század közepéig megmaradtak. Az alapvetően a melanchthoniánus rendszerezések mellett kitaró lutheránus iskolákat szórványos, de szintén nem jelentéktelen rámista hatás érte el, többnyire szinkretikus formákban. Mindennek részletes bemutatása nem tárgya az előadásnak. A jelen gondolatmenet folytatódjék inkább a rámizmus szorosabban az irodalom és a kultúra történetét illető konzekvenciáinak a felmérésével.

¹¹ HOTSON, *Commonplace Learning...* A koncepció veleje magyarul is olvasható: Howard HOTSON, „Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói”, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, *Helikon* 55 (2009): 116–141. Lásd még Joseph S. FREEDMAN, „The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570–c. 1630”, *Renaissance Quarterly* 46, 1. sz. (1993): 98–152, 137, 139–140.

¹² HOTSON, *Commonplace Learning...*, 25–37, 68–98.

¹³ STOLL Béla, kiad., *Régi magyar költők tára: XVII. század, 6, Szenci Molnár Albert költői művei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 478.

¹⁴ BALÁZS János, „Szenci Molnár Albert és az európai nyelvtudomány”, in *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor és KESERŐ Bálint, *Adattár* 4, 67–74 (Szeged: JATE, 1978), 72–73; MOLLAY, *Német-magyar nyelvi érintkezések...*, 330–332, 551–554; VLADÁR Zsuzsa, „Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai”, in *Dictionary 1604. Szenci Molnár Albert szótára: Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29. – Das Wörterbuch von Albert Molnár: Nationalbibliothek Széchényi und Károli Gáspár Universität der Ungarländischen Reformierten Kirche Wissenschaftliche Tagung, 29. Oktober 2004*, szerk. SZABÓ András, *Libri de libris*, 208–233 (Budapest: OSZK–Osiris Kiadó, 2007).

Némelyek úgy vélik, hogy a dialektika és a retorika Ramus által adott meghatározása elszakította egymástól a ráció és az oráció szabályozását, vagyis az irodalom világában a ráció kontrolljától megfosztott, irracionális diskurzus lehetőségét teremtette meg. Gérard Genette szerint Ramus leszűkítette a retorika hatósugarát, hiszen megfosztotta az invenciótól és a diszpozíciótól, „csak az elokúció művészetét hagyta meg” a számára, vagyis a beszéd ékességeire korlátozta.¹⁵ A *rhétorique restreinte*, a leszűkített retorika e világában a stilisztikai megformálás korlátlanul akkumulálódhatott, figyelmen kívül hagyva az *aptum*, a tartalommal való összhang előírásrendszerét. Ez a megközelítés természetesen oda konkludál: ideje volna megvizsgálni a rámizmust mint a manierista és a barokk irodalmi törekvések előkészítőjét vagy artikulálóját.¹⁶ Mások szerint viszont Ramus egyáltalán nem kívánta a pusztá stilisztikára redukálni a kommunikációt: a logika és a retorika tankönyvi formáinak elválasztása a metodológiai tisztaság érdekében történt, ugyanakkor Ramus mindvégig azt hangsúlyozta, hogy a diskurzus tényleges gyakorlatában össze kell kapcsolódnuk. Nem volt tehát célja az érvelés és az ékesszólás elválasztása, csupán azok teoretikus tudnivalóinak az elkülönítése.¹⁷ A ramusi filozófia egészet meghatározó karakterjegye is az utóbbi álláspont igazsága felé mutat. A rámizmus mélységesen realista filozófiai rendszer,¹⁸ ahol a dologra és a szóra, a világra és a nyelvre a megfelelés elve vonatkozik. A jelentés referenciális, a kijelentés igazságát a külső referenciával való megfelelés instanciája hozza létre. Nem az a baj a rámizmussal, hogy a beszédnek túlzottan szabad disszeminációs teret engedne, ahol az maga konstituálhat és szubvertálhat, hanem éppenséggel az, hogy csaknem transzparensnek tekinti a beszédet, amelyben a létezők és a fogalmak egybeesnek, a létezők viszonylatai logikailag leírhatók, kételyen felül létrehozható szabatos, tárgyilagos megnevezésük. Szigorú rámista elméleti alapról csak elenyészően csekély mértéke ragadható meg a szöveg átlátszatlanságának, következésképpen azoknak a deviációs műveleteknek is, amelyek az élményalapú irodalmi műveket megkülönböztetik a szabatos, tárgyilagos, racionális diskurzus természetes rendjétől.

A *linguistic turn* szövegeiben edzett mai fül számára teljességgel abszurdnak tűnik a ramusi közléseleméletnek az a meghatározó tételezése, amely szerint a logika képes volna vagy képes kellene legyen arra, hogy egymagában minden kommunikációs aktus számára egyöntetű dialektikus invenciót szolgáltatson. Minden tapasztalati tény ellentmond annak a tézisnek, hogy az episztemikus fegyelmű, szakmai érvényességi feltételeket teljesíteni kívánó szakaszok ugyanazokat a tartalmi aspektusokat kibontó gondolati műveleteket alkalmazhatná, mint a népszerű, gyakorlati hatásra célzó, manipulatív, szórakoztató vagy gyönyörködtető szöveg; hogy ne volna gondolkodásbéli különbség a fogalmi egzaktuságú és a metaforikus szövegezés között, a tudományos argumentáció és a népszerű diskurzus között. Számos szöveg alapvetően vagy egyáltalán nem intellektuális tétű, racionális, fogalmi természetű, hanem az emóció, az affektivitás másfajta eljárásai köré szerveződik, érzelmi élményt, beleélést, katarzist ad. A szépirodalom, autonóm irodalom, belletrisztikus irodalom csaknem tökéletesen leírhatatlan a Ramus által megszabott keretek között.

Azért *csaknem*, mert a ramusi életmű egy helye mégis exponálja a megfelelés-elven nyugvó igazságtól való deviációt mint egyes szövegek karakterjegyét. A ramusi dialektika utolsó része, a módszer elmélete foglalkozik az igaztalan bizonyult ítéletek elrendezésével, vagyis a tudományos ismeretek közlésének rendjével. Ez az egyetlen olyan hely Ramus rendszerében, amely egy gondolatmenet összeállításának, egy szövegegész megszervezésének, a deskripció vagy a narráció makrostrukturális rendjének kérdéseit mérlegeli. A helyes módszer kulcsa, hogy mindig az ismerttől az ismeretlen, az októl az okozat, a nemtől a faj felé kell haladni. Egyedül az utolsó két fejezetben van szó arról: az európai irodalom szövegüniverzuma mégsem csak arra ad példákat, hogy minden esetben egy tudományos értekezés fegyelmezett és logikus gondolatmenete szerint menne végbe a kifejtés. Pontosabban az utolsóelőtti fejezet csak azt a tapasztalatot referálja, hogy a szónokok, költők és mindenféle más írók nem minden körülmények között ragaszkodnak a tanításnak ehhez a módjához. Apácai Csere János *Magyar logicsatska* c. munkája (1654) erősen rövidíti ugyan Ramus szövegét, de a tételmondatokat hiánytalanul tartalmazza:

¹⁵ Gérard GENETTE, „A leszűkült retorika”, ford. VÍGH Árpád, *Helikon* 23 (1977): 60–71, 60–61.

¹⁶ Manfred HINZ, „Eine ramistische Literaturwissenschaft? Dialektik, Rhetorik und Literatur in Pierre de La Ramée: *Dialectique* (1555)”, *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte* 16 (1992): 46–74, 69. Vö. Pierre Albert DUHAMEL, „The Logic and Rhetoric of Peter Ramus”, *Modern Philology: Critical and Historical Studies in Literature, Medieval through Contemporary* 46, 3. sz. (1949): 163–171, 171.

¹⁷ Kees MEERHOFF, „»Beauty and the Beast«: Nature, Logic and Literature in Ramus”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *Influence of Petrus Ramus...*; KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 356–361.

¹⁸ Donald K. MCKIM, „The Functions of Ramism in William Perkins’ Theology”, *The Sixteenth Century Journal* 16, 4. sz. (1985): 503–517, 515–516.

„...poetae, oratores, omnesque omnino scriptores quoties docendum sibi auditorem proponunt, hanc viam sequi volunt, quamvis non usquequaque ingrediantur atque insistant. [...] Oratores in prooemio, narratione, confirmatione, peroratione hunc ordinem affectant, eumque artis et naturae et rei ordinem appellat, et interdum studiosius affectantur...”¹⁹

„Ezen rendet [a *methodus*nak megfelelő természetes rendet] tartanak többire a poéták, orátorok, akármi írók is írásokban, csak hogy a poéták néha messzebb távoznak tőle, az orátorok is az kezdésben, feltevésben, megerősítésben és elvégezésben ezen rendet igyekeznek megtartani és elkövetni.”²⁰

Egyedül a ramusi dialektika utolsó fejezete említ példát arra, hogy a művészi előadásban nem csak a természetes rend kevésbé szigorú betartására való törekvés lehet jelen, hanem tökéletesen különböző alkotási eljárások is. Apácai Csere fordításába e helyen már nem kerültek át sem az ilyen megformálást a gyönyörködtetés mellett kiváltó további, megindító vagy megtévesztő intencióra tett utalások, sem a módozatok esetei a sorrendi csere egyedüli kivételével:

„At cum delectatione motu ali quo maiore, in parte aliqua fallendus erit auditor, homogenea quaedam reiciuntur, ut definitionum, partitionum, transitionumque lumina: quaedam assumentur heterogenea, velut digressiones a re et in re commorationes, sed praecipue rerum ordo initio invertetur, antecedentiaque nonnulla consequentibus postponentur.”²¹

„Történik mindazáltal néha, hogy gyönyörködtetésnek kedvéért az ilyen rend elfordítottassék, és aminek az igaz elrendelés szerint elsőnek kellene lenni, utólrá hagyattassék.”²²

Ramus eredetije, noha példálózás csupán, az azonos nemű, szabályos összetevők elvételének, a különmemű szabálytalanok hozzáadásának és a megmaradók áthelyezésének a megemlítésével tulajdonképpen az összes transzformációs válfaj teljes körű, rendszerszintű összefoglalását tartalmazza. Quintilianus szónoklattana csaknem ugyanezeket a típusokat (*adiectio*, *detractio*, *inmutatio*, *transmutatio*) említi a *barbarismusok* rendszerezésekor (I,5,6).²³ E csoportosításból indult ki a szövegkiadói hagyományban már a 15. század végén – és épp Quintilianus deklamációinak kiadásában – megfogalmazódó az a rendszerezés, amely szerint a másolók, az írnokok is háromféle hibát szoktak elkövetni: az *appositio*t, a *commutatio*t és a *subtractio*t. Nagyon jellemző, hogy Ramus az invenció szónoki, azaz irodalmi variabilitását, tehát alkotói szabadságát tárgyaló beosztását a grammatikai vagy a filológiai *hibázás* válfajainak csoportosítására kitalált, antik eredetű rendszerből eredeztethetjük. Figyeljünk fel arra is, hogy ugyanezeket a csoportokat a retorikai gazdagítás elokúciós eszközeinek rendszerezésére is szokás felhasználni, és ilyenként még ma is – a strukturalista irodalomtudomány művelőinek kezén – termékeny utóéletük van.²⁴ Apácai Csere gyulafehérvári diákjainak már nem adta meg ezeket a támpontokat a magyar fordítás, a debreceni diákok viszont három évtizeddel később hiánytalan pontossággal lajstromozták Ramus szövegének e helyét is. Egy kéziratos diákjegyzet szerint, amely Lisznai Kovács Pál (1630–1693) debreceni professzor logikai előadásain készült az 1680-as évek elején, az *anomala*

¹⁹ RAMUS, *Dialectica*, II,19. A következő kiadást idézem: Petrus RAMUS VEROMANDUUS, *Dialecticae libri duo, quibus loco commentarii perpetui post certa capita subiicitur Guilielmi Amesii Demonstratio logicae verae* (Cambridge, 1672), 92–97.

²⁰ APÁCZAI CSERE János, „Magyar logikácska”, in APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Téka, 92–111 (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975), 111.

²¹ RAMUS, *Dialectica*, II,20.

²² APÁCZAI, „Magyar logikácska”, 111. A *Magyar encyclopaedia* hasonló tartalmú helye (akárcsak logikai fejezeteinek egésze) nem Ramus, hanem Amesius szövege alapján készült, ezért jelen összevetésben nem használjuk fel. Vö. APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia*, vol. 1, *Logika*, kiad. MOLNÁR József, jegyz. LÁZÁR György, az előszót kiad., ford. OROSZ Lajos, A. Cs. J. művei: Kritikai kiadás I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 158 és AMES, *Demonstratio logicae verae*, § 129. Az utóbbit lásd önálló címlappal és lapszámozással a következő gyűjteményben: Guilielmus AMESIUS, *Philosophemata* (Cambridge, 1646), 39.

²³ E[dward] J[ohn] KENNEY, *The Classical Text: Aspects of Editing in the Age of the Printed Book*, Sather Classical Lectures 44 (Berkeley etc.: University of California Press, 1974), 28–29; Richard J. SCHOECK, „On the Editing of Classical Texts before Vinet: Early Printed Editions of Ausonius before 1580”, in REVARD, RÄDLE and DI CESARE, *Acta conventus neo-Latini Guelpherbytani...*, 137–144, 138.

²⁴ Lásd a nevezetes liège-i μ csoport retorikájának minden nyelvi szinten érvényesített tagolását: J. DUBOIS és mások, *Rhétorique générale* (Paris: Larousse, 1970).

vagy *irregularis methodus* is lehet *perfecta*, ha pedig *imperfecta*, akkor háromféle módon térhet el a reguláris kifejtési rendtől: lehet *deficiens*, *redundans* vagy *inversa*.²⁵

Akárhogy van is, a ramusi dialektika olvasói az irodalmi kifejezőmód különleges lehetőségei közül csupán néhány elemi válfajt ismerhettek meg, természetesen a transzformációs eljárások teljesen szabatos, rendszerszerű megnevezése mellett. A rámista logika a tudományos érvelésre és bizonyításra készítette fel őket, nem szépirodalmi szövegek alkotására. Az interszjektív vagy az önreferens vonatkozások rendszereinek kezelésére való teljes alkalmatlansága kizárta a rámizmust azok közül az eszmei trendek közül is, amelyek a hermeneutikai gondolkodás kora újkori kezdeteit ösztönözték. A strassburgi Johann Konrad Dannhauer (1603–1666), az első rendszeres kora újkori hermeneutikai kézikönyv szerzője következetes antirámista volt, sőt – számot vetve a ramusi kezdeményezés problémáival – kifejezetten erős figyelmet koncentrált a kommunikáció nem-intellektuális összetevőire és pragmatikus aspektusaira.²⁶

A tanító célzatú, racionális érvkészletű kommunikációra való összpontosítás ugyanakkor teljes összhangban volt Melanchthon kezdeményezésével, a *genus didascalicum* kidolgozásával és a protestáns kommunikációsesszény középpontjába való állításával.²⁷ A rámista elvek tehát nagyszerűen összehangolhatók lettek volna a protestáns körökben széles körű elfogadottságnak örvendő melanchthoniánus közlésszéménnyel²⁸ – ha Ramus szövetségese és nem ellensége keresésében teljesítette volna ki mentális mintázatait és intellektuális játszmaát.²⁹ A 17. századi európai és magyarországi irodalmi gondolkodásban mindenesetre összenőtt, ami összetartozott: a rámista retorikák szerzői kézenfekvő módon rátaláltak Melanchthonnál és követőinél a tanító beszédnem elméletére, s a párhuzamosságot szemléleti azonosságként illesztették be teoretikus munkásságukba. Nem ugyan a retorikáikba – hiszen a retorikai tankönyvek továbbra is elokúcióból és pronuciációból állottak csupán, s nem adtak teret műnemi-műfaji megfontolásoknak. A legtöbbben azonban ún. *oratoriát*, vagyis az oratori mesterséget összefoglaló tankönyvet is alkottak, főként az invenció és a diszpozíció, de többnyire mind az öt retorikai alkotórész ismeretanyagával. A megnevezés a rétor – orátor különbségtétel alapján vált önálló kézikönyvműfajjává: míg az antik rétor tanította, az orátor gyakorolta a szónoki mesterséget, s így az előbbi a teória, az utóbbi pedig a praxis mestere volt. A gyakorlatra kevés figyelmet fordító és arra önmagában lényegében alkalmatlan ramusi retorika doktrínere életidegensége volt így mégis pragmatikus kiaknázás tárgyává tehető, s a páros tankönyvek *oratoriai* kötetei nagy sikert arattak rámista körben – még akkor is, ha autentikus rámista felfogás szerint ilyen diszciplína természetesen nem is létezik.

A rámizmus és a humanista műveltség

Az irodalmi alkotásmódok köréről és tartalmáról folyó diszkusszió mellett hasonlóan szenvedélyes viták folytak az ismeretek átadásának módszertanát illető ramusi alaptézisről is. Korábban az egyetemi oktatás kizárólagos módszere az auktormagyarázat, annak műfaja pedig a kommentár volt. A klasszikus vagy skolasztikus szöveg lineáris rendjéhez és ezzel kifejtésének esetlegességeihez ragaszkodó, a tárgyalt diszciplína legalapvetőbb és leglényegibb összefüggéseit csak nagy nehézségekkel kifejtetni, megnevezni és rendszerezni képes, lassú és rossz hatásfokú eljárás félretétele vezetett el, amint láttuk, Ramus tankönyvírási dühéhez, s tankönyveiben éppen a lényegi benső struktúrák makroszintjeinek és összefüggés-hálózatának a felismertetésére fordította a legnagyobb gondot. Ezek voltak az európai egyetemi oktatás első valódi egyetemi tankönyvei. Nem elemzendő szövegek, amelyek magyarázata során ismeretek adhatók elő, hanem magukat az ismereteket

²⁵ TÓTH Béla, „Ramus hatása Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 12 (1979): 85–107, 94–95. A jegyzetelő diákról: OLÁH Róbert, „Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvasmányai”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 145–164, 322–335, 147.

²⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „Logikai és retorikai paradigmák között: A kora újkori németországi hermeneutika születése”, in *Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál és mások, *Filológia* 4, 105–131 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011).

²⁷ KECSKEMÉTI Gábor, „A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét)”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, *A magyar irodalom története* 1, 217–227 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

²⁸ Megjegyzendő, hogy összehangolható volt az a padovai arisztotelianusok némely rendszerezésével is, például Zabarellának az egyoldalúan argumentációs jellegűnek tekintett, elsődlegesen szigorúan intellektuális retorikáról szóló nézetével. Vö. KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaladott...*”, 152–153.

²⁹ Kees MEERHOFF, „The Significance of Philip Melanchthon’s Rhetoric in the Renaissance”, in *Renaissance Rhetoric*, ed. Peter MACK, *Warwick Studies in the European Humanities*, 46–62 (Basingstoke etc.: Macmillan etc., 1994), 56.

tömörítve és definiálva, belső logikai rendjükben haladva kifejtő kompendiumok. Létrejöttükkel megkezdődött a rãmizmust kísérõ legkiterjedtebb kultúraelméleti vita, a kommentár *versus* kompendium küzdelme.³⁰

Az egy mûegész hosszan tartó, minden részletre kiterjedõ, kontextuális olvasása vagy a sok mû összevetésébõl, elõzetes tanári munkával összeállított, lexikális egyszerűséggel összefoglalt, a kontextusokat, a szemantikai rendek és szövegszólami tétek különbségeit elfedõ tankönyv praktikus feldolgozása közötti vita valójában több, már érintett nézetkülönbség újrafogalmazása. A 16–17. század fordulóján a humanista filológiai szaktudomány normái meg a modern állam praktikus igényei két, egymástól élesen távolodó irányt vettek, és a jól szervezett, megfelelõen irányított állam szakemberigénye meg a humanista oktatási tradíciók alig voltak köszönõviszonyban.³¹ Lényegében erre a dilemmára, konfliktushelyzetre kínált megoldási alternatívát a rãmista praktikizmus, s ennek sikerét igazolta vissza a rãmista törekvések közép-európai társadalomtörténete. A rãmizmusnak ebben a történelmi tudásszociológiai konfliktusban való benne állása okozza, hogy a mai napig erõsen megosztja a kutatókat, és hol a humanista erudíció új, életképes válfajának kifejlesztõjeként, hol pedig az eruditus világ felszámolójaként, a mûveletlen, technicista szakértelmiség kitenyészõtõjeként mutatkozik meg.³² Az európai humanista értelmiség utánzott és irigylet vezérszavára, Justus Lipsius feltétlenül az utóbbi álláspontot képviselte. Kijelentette, hogy senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja („Nunquam ille magnus erit, cui Ramus est magnus”), s ezzel az elitizmusba zárkózás alapmintázatát nyújtotta a konzervatív humanizmus évtizedeken át tartó rezisztenciájához; a maga személye számára ugyanakkor másfajta válaszokat keresett és talált a pozícióját is érintõ társadalmi-oktatásszociológiai kihívásokra.³³

A ramusi felfogás és a humanista mûveltség problematikus viszonyát azonban más szempontból is szükséges megvilágítani. A szaktudomány mûegész kontextuális olvasásából való tanítását leváltó pedagógiai módszer egyáltalán nem zárta ki, hogy a klasszikus antik mûvek egyes szöveghelyeibõl, passzusaiból olyan elemi egységek legyenek, amelyekkel az alkotói eljárások mesterpéldái szemléltethetõk. És nem csak arról van szó, hogy a ramusi retorikában antik szövegpéldák illusztrálták az elokúció eszközeit. Ugyanilyen szövegpéldák kísérték a dialektikai tankönyv invenciók és *iudiciumi* elõírásait is.³⁴ Catullus, Horatius, Juvenalis, Martialis, Ovidius, Propertius, Tibullus, Vergilius és számos más auctor sorai álltak a latin változatban, a francia változat keletkezését illetõen pedig már száz esztendeje múlt, hogy magyar tudós, Eckhardt Sándor figyelmeztette francia kollégáit arra, hogy e verssorok fordításának elkészítésében kell keresni azt a kontribúciót, amellyel barátai, a Pléiade körének költõtagjai Ramus munkásságához hozzájárultak. Noha Ramus felhasznált korábban már kiadott

³⁰ A gyakorlatban ez az egyiknek a nyilvános-, a gyakorlatiasabb másiknak a privátkurzusokon való használatát is jelenthette. Lásd Willem OTTERSPEER, „The University of Leiden: An Eclectic Institution”, *Early Science and Medicine* 6, 4. sz. (2001): 324–333, 328–329. A rãmista kompendiumok elleni szõlamot lásd például a Ramust még Párizsból személyesen ismerõ, ám érett alkotói periódusát Itáliában töltõ Marc-Antoine Muret kései írásában: Judith Rice HENDERSON, „Professors of Eloquence and Philosophy: Muret in Two Parisian Controversies”, in MEERHOFF et MOISAN, *Autour de Ramus : Le Combat...*, 377. – Analóg 13. századi itáliai jelenségként mutatható be a praktikusabb *ars dictaminis* elõretörése az auctorok a 12. században még igen extenzív tanulmányozásának rovására; lásd errõl Robert BLACK, „The Origins of Humanism”, in *Interpretations of Renaissance Humanism*, ed. Angelo MAZZOCCO, Brill’s Studies in Intellectual History 143, 37–71 (Leiden etc.: Brill, 2006), 49; vö. Paul F. GEHL, *A Moral Art: Grammar, Society, and Culture in Trecento Florence* (Ithaca, NY etc.: Cornell University Press, 1993), 233–240.

³¹ Jan Hendrik METER, *The Literary Theories of Daniel Heinsius: A Study of the Development and Background of His Views on Literary Theory and Criticism during the Period from 1602 to 1612*, *Respublica literaria Neerlandica* 6 (Assen: Van Gorcum, 1984), 16–17; KECSKEMÉTI Gábor, „A humanista filológiai hagyomány és Magyarország”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 13–51 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012); KECSKEMÉTI Gábor, „A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben”, in *Történetek a mélyföldrõl: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, 246–266 (Debrecen: Printart-Press Kft., 2014).

³² Két szélsõ álláspontként jelölhetõ meg: Anthony GRAFTON and Lisa JARDINE, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth and Sixteenth Century Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1986); James D. TRACY, „From Humanism to the Humanities: A Critique of Grafton and Jardine”, *Modern Language Quarterly* 51, 2. sz. (1990): 122–143, 139–140.

³³ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...” , 350; OTTERSPEER, „University of Leiden...”, 328. Lipsius e helyérõl (*Epistolarum selectarum centuria prima*, 89. sz.; az általam használt kiadás: Justus LIPSIUS, „Epistolarum centuria prima”, in Justus LIPSIUS, *Epistolarum centuriae duae*, 1–120 [London, 1593], 107); Mordechaj FEINGOLD, „English Ramism: A Reinterpretation”, in FEINGOLD, FREEDMAN and ROTHER, *Influence of Petrus Ramus...*, 127–176, 155–156; HENDERSON, „Professors of Eloquence...”, 378; HOTSON, *Commonplace Learning...*, 55.

³⁴ Ann MOSS, „Commonplace-Books and Ramist Branches”, in MEERHOFF et MOISAN, *Autour de Ramus : Texte...*, 371–387, 374.

francia szövegeket is, Pierre de Ronsard (1524–1585) azonban mintegy másfélszáz verssor francia fordítását a ramusi dialektika számára készítette el.³⁵ Az, hogy a dialektika eljárásai klasszikus antik szöveghelyekkel szemléltethetők, megint csak nem Ramus ötlete volt: mesterétől, a strassburgi Johann Sturmától leste el ezt a módszert, népszerű eljárás azonban ebből is a ramusi alkalmazása óta lett. Az idézett szöveghelyek természetesen sohasem a legkeresetlenebb, száraz, logikus és didaktikus formában tartalmazzák azoknak a gondolatvezetési módoknak a megfogalmazását, amelyeket Ramus szemléltetett velük. A poétikai invenció szintaktikai és szemantikai transzformációs műveletei *mögött*, logikai elemzéssel kell megtalálni magát a dialektikai eljárást vagy gondolati lépést, amelynek mindig a felékesített és kreatív kifejezőmóddal egyénivé tett változata van a szemünk előtt. Pontosan a klasszikus idézeteknek ez a sajátossága az, ami – lehetséges, hogy a szerző szándékával nem minden tekintetben összhangban – dekonstruálja és szubvertálja a dialektika számára a teljes tudomány-rendszertani építményben kijelölt helyet. Ebből tűnik ki, hogy a tiszta, logikus fogalmi meghatározást vagy ítéletet szinte sohasem látjuk, mert az szinte sohasem bukkan a felszínre tényleges megfogalmazásként. Olyan gondolati mélystruktúra ez, amely fölött a nyelvi konstrukció pragmatikája képezi meg a közvetlenül érzékelhető szövegréteget. A kettőt transzformációs eljárások gazdag szövedéke tartja kapcsolatban, s ez a kapcsolat sohasem a mechanikus, alternatíva nélküli leképezés viszonyrendszere. Azt hiszem, nem alaptalanul hasonlították a gondolati és a nyelvi összetevők viszonyáról felállított e modellt a chomskyánus generatív grammatika felfogásához. A modern nyelvészeti strukturalizmus ugyan többnyire csak a Port-Royal grammatikáig szokott visszatekinteni önnön tudománytörténetét reflektálva,³⁶ a ráimizmus nyelvelmélete azonban bizvást annak előzményeként tekinthető.

Regisztrálnunk kell még azt is, hogy a *praeceptumok* tankönyvekbe tömörítése korántsem jelentette, hogy Ramus megtartóztatta volna magát vagy diákjait a klasszikus irodalmi szövegek műegészé váló tanulmányozásától. Cicero retorikaelméleti műveinél tömörebbet és használhatóbbat igyekezett alkotni, Cicero szónoklatait (*Pro Rabirio*, *De lege agraria*, *In Catilinam*)³⁷ és filozófiai műveit (*Somnium Scipionis*, *De fato*, *De legibus*) azonban maga is remekműveknek tartotta, amelyek messzemenően érdemesek a részletes, kontextuális tanulmányozásra. Szövegelemzésüket, kommentálásukat a *praeceptumok* gyakorlati alkalmazásának próbaköveként tekintette. Kedves elfoglaltsága volt teljes antik művek komplex gondolati rendjének az általa kialakított fogalmi és terminológiai keretek közé illesztve előadott analízise, amire Vergilius bukolikájához és *Georgicájához* írott kommentárjai a legszemléletesebb példák. Az antik munkák tartalmát ugyanolyan – lehetőség szerint dichotóm – szerkezeti ábrákban foglalta össze, mint tankönyveiben a diszciplínák rendszerét. Kiderítette, persze, hogy az antik írók és költők kissé szertelenek és hányavetiek voltak a logikus szerkesztést illetően, műveik nem a didaktikailag legcélszerűbb rendben épülnek fel, egyes kategorizáló szinteket csak hallgatólagosan lehet a soraik közé itt-ott beleérteni, a gondolati belátásokhoz szükséges szillogizmusok némely elemeit vagy egyes tagoló fogalmakat egyszerűen átugranak. Ezzel együtt az az erőfeszítés, amelyet egy olyan didaktikai rendszer megteremtése érdekében fejtett ki, amely képes feltárni és kodifikálni az antikvitás nagy, példaképként szolgáló irodalmi szövegeinek a diszkurzív műveleteit, egészen más színben tüntetheti fel Ramus törekvéseit. Életműve így egy, a humanista műveltség feladásáról és elárulásáról szóló, szerencsétlen végű hanyatlási történet kezdőpontja helyett a hosszú humanista hagyományt megújítani, a technikai célképzeti szakértelmiség körében is érvényesként fenntartani kívánó munkásságként értékelhető.

Értékelése természetesen szorosan összefügg azzal, mit gondolunk általában a reneszánsz humanista nemzedékek klasszikus műveltségének jellegéről és végső értelméről. A 20. század második felének ideologikusan legtelítettebb értelmezését Hans Baron alakította ki ezzel kapcsolatban. A klasszikus antikvitás kulturális értékeinek újrafelfedezése véleménye szerint világképi jelentőségű volt a reneszánsz kori ember identitásának, önszemléletének, autonómiájának, politikai önértelmezésének, hazaszeretetének kialakítása szempontjából, s az antikvitás republikánus eszményeinek újjászületése a Baron által polgári humanizmus (*civic Humanism*) néven összefoglalt szekuláris eszmerendszer képviselőjét eredményezte.³⁸ Ha ebből a baroni

³⁵ ECKHARDT Sándor, „Ramus és a Pléiade viszonyához”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 40 (1916): 301–305.

³⁶ Lásd például Noam CHOMSKY, *Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought*, introd. James MCGILVRAY (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2009³). Chomsky nem győzi hangsúlyozni, hogy anyaga eszme- és tudománytörténeti áttekintéshez szórványos és rendszertelen, sőt történeti értelemben terminológiai is rendkívül kétséges. Mindezzel csak egyetérteni lehet, fenntartásokat jelezve már a *karteziánus* jelző összegző értelmű használatára nézve is.

³⁷ Peter MACK, „Ramus Reading: The Commentaries on Cicero’s Consular Orations and Vergil’s *Eclogues* and *Georgics*”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 61 (1998): 111–141; Marc van der POEL, „The Dispute between Ramus and Turnebus on Cicero’s Orations on the Agrarian Law”, in MEERHOFF et MOISAN, *Autour de Ramus : Le Combat...*, 323–339.

³⁸ Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966). Baron elleni polémia: Jerrold E. SEIGEL, „»Civic Humanism« or Ciceronian Rhetoric? The Culture of Petrarch and Bruni”, *Past and Present*

nézőpontból tekintünk rá, akkor a Ramus-értelmezés alapvonalait csakugyan nehéz másképpen felvázolni, mint ami e tág humanizmus-paradigma felszámolásával van kapcsolatban. A cicerói szónokszöveg humanista nemzedékek által megcsodált univerzális tudása, a polgári ügyekben való egyetemes jártassága és mindennek etikai implikációi helyén egy szűk körű, eszménytelen, haszonelvű, etikailag értékeslegesen technológiai rendszár körvonalai bontakoznak ki, amelyben mindaz, ami az antikvitás kultúrájából még továbbvihető, már csak nagyszabású ideológiai keretétől megfosztva tengődik tovább. Ha ide konkludálnánk, persze akkor is kínálkoznának olyan megfontolások, amelyek mentő körülményt jelenthetnének Ramus számára. Az Anthony Grafton–Lisa Jardine szerzőpáros az 1980-as évek közepén botránkozta meg a reneszánszkutatást azzal, hogy a 15–16. századi humanista képzés egészét – így legjobb műhelyeit, például a veronai Guarino rétoriskoláját is – olyan törekvésként értelmezte újra, amely csak marketingeszközként használta fel a szabadság, a kreativitás, az alkalmazkodóképesség, a közösségi tudat hívószavait, s amely valójában önálló, a rendszertelenül adagolt lexikai tudásban tévelygő, a világot szemléleti eszközként befogni képtelen értelmiséget bocsátott ki; olyan fiatalokat, akik ugyanakkor eleget gyakorolták a tetszés szerint dicsőítő vagy gáncsoló szónoki eljárásokat ahhoz, hogy tökéletesen alkalmasak legyenek bologatójános udvaroncoként befutott udvari szolgálatra.³⁹ Ha a szerzőpárosnak igaza van – a reneszánszkutatás nemzetközi mezejében azért feltűnő kérdőjeleket illesztett koncepciójuk mellé⁴⁰ –, akkor Ramus fellépése nem rontott a helyzeten, hanem csupán a műveltségszerzés tényleges gyakorlati konfigurációinak illúziótlan regisztrálását és továbbgondolását végezte el. Van azonban gyökeresen más lehetőségünk is az értelmezéshez. Baron humanizmus-paradigmája csupán az egyik volt a 20. század második felének két markáns értelmező trendje közül, és az utóbbi két–három évtized nemzetközi szakirodalma nyomán nagyobb mérvű egyetértés és intenzívebb applikáció látszik megformálódni az alternatív elgondolás mögött. Ezt a paradigmát Paul Oskar Kristeller munkálta ki. Ideológiamentesebb és technikaibb felfogás ez a Baronénál. Kristeller a műveltségszerzés tényleges technológiai környezetének, a megszerzett műveltség városállami szükségletek közötti gyakorlati alkalmazásának a középkorból a humanizmusba való folyamatos, szerves átvivésére alapoz, ragaszkodva azoknak az apró lépéseknek a regisztrálásához, amelyek a retorika, a filológia és a medialitás történetében leírhatóvá teszik a kulturális és eszmei folyamatot.⁴¹ Kristelleriánus nézőpontból a ramusi változtatások még messze nem ütnek meg azt a mértéket, ami fordulatként való leírásuk igényét váltaná ki az értelmezőből. Az európai értelmiség műveltsége, technikai közege, szereplehetőségei, befolyási övezete folyamatos változásban van, a ramusi kezdeményezések pedig e réteg életképességéről, adaptációs erejéről, új tudásszociológiai trendekben való akklimatizációs potenciáljáról tanúskodnak.

34 (1966): 3–48; Baron válasza: Hans BARON, „Leonardo Bruni: »Professional Rhetorician« or »Civic Humanist«?”, *Past and Present* 36 (1967): 21–37. Baron tudománytörténeti értékeléséhez: Riccardo FUBINI, „Renaissance Historian: The Career of Hans Baron”, *The Journal of Modern History* 64, 3. sz. (1992): 541–574.

³⁹ GRAFTON and JARDINE, *From Humanism...*

⁴⁰ TRACY, „From Humanism...”; Paul F. GRENDLER, „Humanism: Ancient Learning, Criticism, Schools and Universities”, in MAZZOCCO, *Interpretations of Renaissance...*, 73–95.

⁴¹ Kristeller tudománytörténeti értékeléséhez: John MONFASANI, „Toward the Genesis of the Kristeller Thesis of Renaissance Humanism: Four Bibliographical Notes”, *Renaissance Quarterly* 53 (2000): 1156–1173; James HANKINS, „Kristeller and Ancient Philosophy”, in *Kristeller Reconsidered: Essays on His Life and Scholarship*, ed. John MONFASANI, 131–138 (New York: Italica Press, 2006); Rocco RUBINI, „Humanism as Philosophia (Perennis): Grassi’s Platonic Rhetoric between Gadamer and Kristeller”, *Philosophy and Rhetoric* 42, 3. sz. (2009): 242–278; James HANKINS, „Garin and Paul Oskar Kristeller: Existentialism, Neo-Kantianism, and the Post-War Interpretation of Renaissance Humanism”, in Eugenio GARIN, *Dal Rinascimento all’ Illuminismo*, a cura di Michele CILIBERTO, 481–505 (Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2011).